

VII

АГРАРНА
ІСТОРІЯ У
ДОСЛІДЖЕННЯХ
КРАЄЗНАВЦІВ

Рибак І.В. (м. Кам'янець-Подільський)

ЖИТЛО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЕВОЛЮЦІЇ

Житло є найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923-1924 рр., в ході якого було вивчено житлово-побутові умови 86156 селянських дворів у 214 селах України.¹ Виявилось, що 15,1% обстежених селянських хат побудовані до 1880 року, 10,6% - у

1881-1890рр., 19,2% - 1891-1900рр., 25,0% - 1901-1910рр., 20,6% - 1911-1920рр і лише 9,5% у 1921-1924 роках.² Таким чином, війна, розруха негативно вплинули на темпи житлового будівництва на селі. Фонд житла був застарілим. Низькою залишалась якість селянських осель. Про це свідчать дані щодо матеріалів, з яких зведено селянські хати (в %):³

Аналіз наведених даних свідчить, що не дивлячись на регіональні особливості, матеріали,

Назва губернії 	Матеріали, з яких побудовано стіни хати						
	дерево	каміння	цегла	глина	хворост	саман	інші
Волинська	93,6	—	0,1	6,3	—	—	—
Донецька	17,5	31,8	0,8	1,6	2,8	45,2	0,3
Катеринославська	1,3	1,2	1,0	33,8	33,5	27,4	1,8
Київська	76,0	0,05	—	21,0	2,2	0,05	0,7
Одеська	3,3	23,0	0,7	56,0	9,4	3,8	3,8
Подільська	45,0	4,6	1,25	44,5	0,25	0,9	4,5
Полтавська	43,0	2,3	—	26,0	22,4	4,3	2,0
Харківська	85,2	0,2	0,4	4,3	9,4	0,4	0,3
Чернігівська	98,2	—	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2
В середньому в Україні	49,7	6,3	0,4	24,9	9,4	7,6	1,7

з яких зводились стіни, як правило, залишались малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась із цегли, каміння, саману. Найгіршими із санітарно-технічного боку були хати, зведені з хворосту, основу яких складав пліт, обмазаний зовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзали взимку і робили помешкання холодним та вогким.

За даними Укрдержстраху у 1925 році у 8 округах України такі хати складали більше 50% наявного житлового фонду, у 8-ми між 25-50%, 9-ти - 10-25%, у решті округів менше 10%. Дерев'яні в 20-ти округах складали більше 50%, в 10-ти - між 25-50%, в 3-х - 10-29%, у решті округів менше 10%.⁴ Дерев'яні оселі були вкрай вогнебезпечними. У 20-ті роки від пожеж постраждало 0,5% селянських господарств. Малоякісними залишались будівельні матеріали, якими вкривались селянські хати (в %):⁵

Назва губернії	Матеріали, якими вкрито хати				
	очерет соліма	черепиця	залізо	дерево	інші
Волинська	85,5	7,4	1,6	5,5	—
Донецька	51,0	39,9	5,6	3,5	—
Катеринославська	61,3	33,5	1,4	1,6	2,2
Київська	98,1	1,0	9,9	1,0	—
Одеська	78,0	10,0	6,0	0,3	5,7
Подільська	91,3	0,8	7,6	0,3	—
Полтавська	92,3	1,0	6,7	—	—
Харківська	82,4	3,3	14,3	—	—
Чернігівська	95,0	0,2	4,5	0,2	—
В середньому в Україні	81,4	9,4	6,8	1,2	1,2

Переважає більшість селянських осель, як свідчать дані обстеження, вкривалась вогненебезпечними матеріалами. Матеріали обстеження доповнюють дані про влаштування долівки сільських хат (в %):⁶

Назва губернії	Матеріал, з якого виконано долівку		
	земляний дерев'яний	цегельний	глиняний
Волинська	90,4	9,7	0,1
Донецька	84,8	14,8	0,4
Катеринославська	95,1	4,4	0,5
Київська	96,3	3,7	—
Одеська	98,4	1,4	—
Подільська	97,4	2,6	—
Полтавська	99,2	0,8	—
Харківська	98,0	2,0	—
Чернігівська	82,6	17,4	—
В середньому по Україні	94,8	5,1	0,1

Головний факт, який встановлюється цими цифрами полягає в тому, що повсюдно в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме у цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження про розподіл селянського житла за кількістю кімнат (в %):⁷

Назва губернії	Селянські хати, які склалися з кімнат:		
	1	2	3
Волинська	82,6	16,3	1,1
Донецька	13,1	68,5	18,4
Катеринославська	39,0	45,2	15,8
Київська	72,8	23,3	4,0
Одеська	75,0	22,7	2,3
Подільська	75,5	22,3	2,2
Полтавська	51,0	43,7	5,3
Харківська	86,0	10,1	3,1
Чернігівська	49,1	44,5	6,4
В середньому по Україні	61,7	32,1	6,2

Наведена таблиця переконливо свідчить, що майже дві третини селянських хат в українському селі склалися з однієї кімнати-кухні. В цій єдиній кімнаті мільйони селян проводили більшу частину дня. В ній спали, працювали, готували і споживали їжу, прали білизну і нерідко тримали худобу.

Так, у 17,8% обстежених хат під одним дахом знаходились конюшні⁸, у 9,2% - хліви⁹. Недостатність та зіпсованість повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли серед сільського населення ряд важких захворювань соціально-побутового характеру.

Матеріали обстеження однозначно свідчать про вкрай важкі житлово-побутові умови тогочасного селянства. Типовою для українського села на початку 20-х років була невеличка глинобитна або дерев'яна хатина, під солом'яною або очеретяною покрівлею, з глиняною або земляною долівкою. Про це свідчать матеріали обстеження житлово-побутових умов жителів сіл Харківської

округи, здійснені наркоматом охорони здоров'я УРСР у 1925 році. Зокрема встановлено, що на одного мешканця селянської хати припадало всього 6 кубічних сажнів повітря замість 15 за нормою. Вогкість виявлено у половині обстежених хат. 91% бідняцьких та 78% середняцьких осель вкрито соломною або очеретом. У 65% обстежених хат виявлено під одним дахом стайні та хліви, 71% не мали вбиралень у дворі¹⁰.

Все ж заслуговує на увагу висновок С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочки про те, що попри економічні труднощі селянством України вівся інтенсивний пошук більш досконалих типів житлових будинків. Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата - сіни - хата¹¹. У зв'язку із збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. В деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень: сім'я намагалась відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати¹². Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства у другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати - відсутності вогкості, використання більш якісних матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо¹³. Цей висновок у певній степені підтверджують матеріали вибіркового обстеження селянських осель Шепетівського округу, проведеного Всеукраїнською Академією наук у 1927 році. Мета його - виявити кількісні та якісні зміни у житловому будівництві на основі порівняльного аналізу з результатами аналогічного обстеження, яке було здійснене в Україні і, зокрема, у Волинській губернії у 1923-1924рр. Обстеження дало такі результати. Матеріалом для будівництва стін слугували (у %):¹⁴

Назва регіону	Вид матеріалу			
	дерево	цегла	глина	інші
Шепетівщина	81,4	3,6	18	—
Волинська губернія у 1923-1924 рр.	93,6	0,1	6,3	—
Україна 1923-1924рр.	93,6	0,1	6,3	—

Для покріття селянських осель використовувались такі матеріали (у %):¹⁵

Назва регіону	Покрівельні матеріали			
	солома	дерево	дахівка	залізо
Шепетівщина	76,9	1,9	17,5	0,6
Волинська губернія	85,5	5,5	7,4	1,6
Україна	81,4	6,8	9,4	1,2

Результати обстеження засвідчили про більш ширше використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі у другій половині 20-х років. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих більш вогнестійкими матеріалами. Підставою для більш якісної характеристики селянської оселі в розглядуваний період є дані про долівку, внутрішнє планування хати. В ході обстеження з'ясувалось, що матеріалом долівки слугували (у %):¹⁶

Назва регіону	Характеристика матеріалу долівки		
	глиняний або земляний	цегляний	дерев'яний
Шепетівщина	88,7	0,6	10,7
Волинська губернія	90,4	0,1	9,5
Україна	94,8	1,1	5,1

Результати обстеження виявили таку картину внутрішнього планування тодішньої селянської хати (у %):¹⁷

Назва регіону	Сільські оселі, які склалися з кімнат:			
	кімната-кухня	1 з кухнею	2 з кухнею	3 з кухнею
Шепетівщина	39,7	41,8	18,5	-
Волинська губернія	82,6	16,3	1,1	-
Україна	61,7	32,7	6,2	-

Матеріали обстеження зафіксували деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період. Насамперед це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. До того ж дещо скоротилася кількість традиційних однокімнатних хат. Деякі якісні зміни у селянському житті засвідчив динамічний сільськогосподарський перепис 1927 року. Згідно з отриманими даними 52,1% селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 97,7%, на Правобережжі - 62,1%, на Лівобережжі - 67,6%, у Степу - 13,3%. З глини (включаючи в цю рубрику хати з лампачу і мазанки) було збудовано 33% селянських жител в Україні, а саме у Степу - 44%, на Правобережжі - 30,3%, на Лівобережжі - 21,6%, на Поліссі - 0,3%. Цегляні будинки, включаючи в це число і муровані з каменю, склали 7,3% селянських осель в Україні. Найбільше їх було у Степу - 29%, на Правобережжі - 4,7%, на Лівобережжі - 0,1%, і зовсім відсутні на Поліссі.¹⁸ Під соломою в 1927 році нарахувалось 72,2% жител в Україні, разом з оселями під очеретом - 80%. Зокрема на Правобережжі - 89,3%, на Поліссі - 87,4%, на Лівобережжі - 83,1%, у Степу - 62,3%. Селянські оселі в Україні, криті бляхою, становили 6,2%, черепицею - 8,0%, шифером - 4,0%, дранкою (гонтою) - 1,0%.¹⁹ Отже, у розглядуваний період дещо зросла питома вага хат, збудованих з каменя, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися великою рідкістю на селі і були ознакою великої заможності господаря.

Примітки:

1. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков, 1927. - С.15
2. Там само. - С.18
3. Там само. - С.23
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. - Харків: Основа, 1988. - С.385
5. Марзеев А.Н. Вказ.праця. - С.27
6. Там само. - С.31
7. Там само. - С.36
8. Там само. - С.57
9. Там само. - С.58
10. Вісті, 1926, 30 січня
11. Гребін І.Ф. Розвиток народного житла молдавського населення України за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. - 1984. - №3. - С.57
12. Нечитайло В.В. Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в селі Глушківцях на Поділлі /

Деяке економічне піднесення, яке мало місце в період непу, позитивно відбилося на еволюції селянського житла. Зокрема це підтвердили дані обстеження житлово-побутових умов жителів Шепетівщини у 1927 році на фоні всеукраїнських та губернських показників у 1923-1924 рр., а також сільськогосподарського перепису у 1927 році.

Все ж не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві. У цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Кошти селянством у цей період використовувались насамперед, на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В.В.Калініченко вдалось встановити закономірність: із збільшенням посіву у господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2 десятин на двір господарсько-промислові будівлі становили 28% вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1-4 десятин на двір - 38,1%, у господарстві, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин - 41,1%, у групі з посівом до 9 десятин - 44,5% і у господарствах з посівом понад 15 десятин на двір - 6,4%. Тобто, чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво у порівнянні із житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах.²⁰ Внаслідок цього поліпшенню житлово-побутових умов мешканцями сіл надавалось другорядне значення.

У спостереженнях сучасників констатувалося, що «селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання не влаштовані як слід - холодно, вогко, невідібно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, з яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуюмо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні й санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут і пічки, з яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентильюється, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають і тут часто-густо разом з родиною тримають вівці та телята».²¹

Глибокі історичні корені невлаштованості селянських осель, згортання непу не дозволили істотно поліпшити якісні характеристики української хати у 20-ті роки, досягти докорінного поліпшення житлово-побутових умов життя сіл у доколгоспний період.

/Народна творчість та етнографія. - 1972. - №1. - С.37

13. Данилов В.П. К изучению культуры и быта советской доколхозной деревни. В кн. - Советская культура. История и современность. М: 1983. - С.378
14. Куліковський М.С. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. Шепетівка, 1929. - С.1-4
15. Там само. - С.10
16. Там само. - С.12
17. Там само. - С.14
18. Вологодцев І. Селянське будівництво (за даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // Вісник статистики України. - 1929. - №1. - С.141
19. Там само
20. Калініченко В.В. (Цит.праця). - С.195
21. Полоцький О. Культурне будівництво на селі. - Харків, 1929, с.52